

**ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ В РЕЖИМІ
ВІДЕОКОНФЕРЕНЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ****PROBLEMS OF IMPLEMENTATION OF CONSIDERATION OF CIVIL CASES IN THE MODE
OF VIDEO CONFERENCE IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW**

Владикін О.Н., к.ю.н.,

доцент кафедри інтелектуальної власності та приватного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Пороховата Є.О., студентка III курсу факультет соціології і права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Закревська А., студентка III курсу факультет соціології і права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Система цивільного правосуддя з плином часу зазнає змін, відображенням яких є поява у Цивільному процесуальному кодексі нових положень. Однією з новел даного нормативно-правового акту є передбачена можливість здійснення розгляду справи в режимі відеоконференції. Дана технологія передбачає можливість для учасників цивільного процесу брати участь у розгляді цивільної справи поза межами суду, із використанням технологій відеоконференцв'язку, застосуванням інших технологій та засобів дистанційного судочинства (наприклад, електронної пошти учасника для подання електронних документів до суду). Водночас наявність у Цивільному процесуальному кодексі даного нововведення створює не лише сприятливі умови для реалізації учасниками своїх процесуальних прав у ході надзвичайних обставин, що унеможливають їх безпосередню присутність у суді, але й провокує появу проблем, пов'язаних із використанням режиму відеоконференцв'язку. Відтак метою даної статті є систематизувати актуальні проблеми щодо реалізації розгляду цивільних справ у режимі відеоконференції в умовах воєнного стану, а також запропонувати внесення відповідних змін до деяких нормативно-правових актів, а саме – Цивільного процесуального кодексу та «Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи» задля усунення окреслених проблемних аспектів. Задля повної реалізації поставленої мети даного дослідження було проаналізовано правовий режим та рівень забезпечення розгляду цивільних справ в режимі відеоконференції в умовах воєнного стану (здійснено розгляд нормативно-правової бази, покликаної забезпечувати таку можливість учасників процесу, а також практики Верховного Суду), систематизовано погляди сучасних науковців щодо проблемних аспектів реалізації розгляду справи за допомогою засобів відеоконференцв'язку та виокремлено позитивний досвід у зазначеній сфері передових країн-членів Європейського Союзу – Іспанії, Італії та Чехії.

Ключові слова: цивільне судочинство, відеоконференції, судове засідання, воєнний стан, дистанційний розгляд справ.

The civil justice system undergoes changes over time, which are reflected in the appearance of new provisions in the Civil Procedure Code. One of the novelties of this normative legal act is the provision of the possibility to consider the case in the mode of a video conference. This technology provides an opportunity for participants in the civil process to participate in the consideration of a civil case outside the court, with the use of video conferencing technologies, the use of other technologies and means of remote justice (for example, the participant's e-mail for submitting electronic documents to the court). At the same time, the presence of this innovation in the Civil Procedure Code not only creates favorable conditions for the participants to exercise their procedural rights during extraordinary circumstances that make it impossible for them to be directly present in court, but also provokes the appearance of problems related to the use of the video conference mode. Therefore, the purpose of this article is to systematize the current issues regarding the implementation of civil cases in the video conference mode under martial law conditions, as well as to propose the introduction of appropriate changes to some normative legal acts, namely, the Civil Procedure Code and the "Regulations on the procedure for the functioning of individual subsystems of the Unified Judicial information and telecommunication system" in order to eliminate the outlined problematic aspects. In order to fully realize the set goal of this study, the legal regime and the level of ensuring consideration of civil cases in the mode of video conference in martial law conditions were analyzed (a review of the regulatory and legal framework designed to ensure this opportunity for the participants in the process, as well as the practice of the Supreme Court was carried out), the views of modern scientists were systematized regarding the problematic aspects of the implementation of case consideration using video conferencing tools, and the positive experience in this field of advanced member states of the European Union – Spain, Italy, and the Czech Republic – was singled out.

Key words: civil proceedings, video conferences, court session, martial law, remote consideration of cases.

Постановка проблеми. Поступовий процес сучасної трансформації суспільства призводить до цифровізації усіх сфер життя. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у ході здійснення правосуддя у сфері майнових та особистих немайнових правових суспільних відносин першою чергою покликано необхідністю підвищення його ефективності та спрощення організації певних судових процедур. Особливо це актуально у випадку непередбачуваних обставин: пандемії, катастроф, військових конфліктів тощо. Для України наразі такою обставиною стала агресія російської федерації.

Найбільш типовим питанням у такому випадку є саме проведення судових засідань в режимі відеоконференції, за допомогою різноманітних засобів дистанційного зв'язку. Починаючи з моменту різкого поширення гострої респіраторної хвороби COVID-19, судам у ході здійснення їхньої діяльності довелося у поступовому темпі пере-

ходити до використання інформаційно-комунікаційних технологій, що вже встановило чіткий вектор розвитку цивільного судочинства у даному напрямку. А проблема загрози життю через систематичні обстріли через дії держави-агресора та бажання учасників цивільного процесу залишатися у безпеці протягом судового засідання лише більше спровокували нагальну потребу адаптуватися цивільним судам до сучасних умов в нашій країні. Варто зазначити, що проблеми виникають у ході організації формату відеоконференції у ході судового розгляду справи, передусім через можливість технічних проблем, що впливатимуть на процесуальні права учасників справи. Систематичний аналіз усіх проблем, до виникнення яких призводить використання подібної новели електронного судочинства є актуальним питанням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Численні наукові праці на тему реалізації дистанційного розгляду

цивільних справ в умовах воєнного стану були написані як вітчизняними вченими та науковцями, так і адвокатами, викладачами закладів вищої освіти, аспірантами та студентами вищих курсів, що вказує на актуальність даної теми дослідження з-поміж інших. Особливості сутності електронного судочинства та сучасного процесу діджиталізації сфери правосуддя досліджували у своїх працях такі науковці як Рудюк В., Кошман А. та інші. Питанню участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції, а також в умовах воєнного стану присвятили свою увагу Татулич І., Остафійчук Л., Харитонова О. та інші. Окрім того, численна кількість напрацювань присвячена також питанню аналізу організації дистанційного розгляду справ у національних судах країн-членів Європейського Союзу (Озернюк Г., Іванюта Н. Моїсєєв М. та інші). Окрему увагу приділили у наукових статтях питанню діджиталізації судової системи такі зарубіжні автори як П'єрпаоло Горі, Аніель Пахладсінх та Ксандра Крамер.

Метою даної наукової статті є виокремити актуальні проблеми реалізації дистанційного розгляду цивільних справ в умовах воєнного стану та запропонувати найбільш вдалу модель для його організації на основі аналізу практики у країнах-членах ЄС. Згідно з визначеною метою, основними **завданнями** даної наукової статті є: 1. встановити рівень реалізації здійснення розгляду цивільних справ по суті в режимі відеоконференції відповідно до чинного законодавства, практики національних судів; 2. виокремити основні проблемні моменти, що можуть виникнути у ході організації дистанційного розгляду справи в умовах воєнного стану; 3. надати рекомендації щодо створення сприятливих умов для ефективної реалізації дистанційного розгляду цивільних справ в режимі відеоконференції в Україні на основі аналізу практики окремих країн-членів ЄС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання дистанційного судочинства, в тому числі щодо необхідності проведення судових засідань у режимі відеоконференції, постало перед Україною ще навесні 2020 роки, коли у всьому світі стала поширюватися коронавірусна хвороба (COVID-19). Жорсткі правила дистанції та обмежена кількість осіб в приміщенні змусили законодавчий орган – Верховну Раду України прийняти закони про дистанційний розгляд справ для учасників судового процесу. Наразі ситуація ще більш загострилась, адже 24 лютого 2022 року росія почала повномасштабне вторгнення на територію нашої держави. Понад 14,5 мільйонів громадян виїхали за кордон задля збереження свого життя та життя близьких, що унеможливило їхню присутність під час розгляду справи у суді, та водночас дало потребу у розвитку здійснення дистанційного судочинства.

Відповідно до ч. 1 ст. 212 Цивільного процесуального кодексу України учасники справи мають право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду за умов наявності у суді відповідної технічної можливості, про яку суд зазначає в ухвалі про відкриття провадження у справі, крім випадків, коли явка цього учасника справи в судове засідання визнана судом обов'язковою [1]. Більш того, згідно з п. 45 Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затвердженого Рішенням Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 року, передусім така підсистема як відеоконференцв'язок забезпечує учасникам справи можливість брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду за допомогою свого Електронного кабінету та власних технічних засобів; у приміщенні іншого суду – за допомогою технічних засобів суду; в установі попереднього ув'язнення, установі виконання покарань або медичному закладі – за допомогою технічних засобів, наявних у відповідній установі [2]. Так, у 2021 році набув чинності

Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» Він має значний вплив на е-судочинство, адже перш за все, він вказує на обов'язок використання електронних документів та електронного документообігу у судовій системі та усіх органах держави. Він забезпечує електронним документам безпечність та зручність у використанні. Тобто, вони можуть бути захищені від правомірного доступу та зловживання, а також вони дають можливість зменшити терміни та витрати проведення судових процесів. Також, варто сказати, що такий елемент, як підпис в електронних документах має таку ж юридичну силу як і в письмовому вигляді. Отже, завдяки Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» судова система стала легшою у використанні та ефективнішою. Як бачимо, у чинному законодавстві чітко передбачена можливість учасникам справи навіть за їхньої безпосередньої відсутності у залі судового засідання брати участь у розгляді справи та повною мірою реалізовувати власні процесуальні права та обов'язки. Більш того, широкого застосування на сучасному етапі розвитку національної системи правосуддя набула практика проведення дистанційних судових засідань у режимі відеоконференції у контексті реалізації можливості підсистеми Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи онлайн-трансляції судових засідань, що значно спрощує процедуру як для працівників апарату суду щодо оприлюднення перебіг судового розгляду, так і для громадян, що особливо актуально в умовах воєнного стану [3, с. 211].

Аналіз практики Верховного Суду за останні роки демонструє підвищену увагу суду до задоволення права сторін на дистанційний розгляд справи в режимі відеоконференції. Більш того, Верховний Суд наголошує на тому, що «якщо особа не пізніше п'яти днів до судового засідання подасть заяву у вигляді окремого процесуального документа про участь у режимі відеоконференції поза межами приміщення суду, направивши її копію іншим учасникам справи, або включить таке клопотання до змісту іншої заяви, що подається до суду, то у разі її нерозгляду або безпідставної відмови у задоволенні розгляд справи судом буде відбуватися з порушенням вимог рівноправності сторін [4]». Водночас Верховним Судом наголошується на важливості обов'язкового вручення копії ухвали суду про задоволення заяви сторони про участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції учасникам справи, а її невручення є «підставою для відкладення розгляду справи й, відповідно, учасник справи буде вважатися таким, що не повідомлений належним чином про час та місце розгляду самої справи [5]».

Варто пам'ятати й про недоліки такої процедури розгляду справи в судах загальної юрисдикції, про яку неодноразово в останніх наукових дослідженнях зазначали вітчизняні науковці. Зокрема, відповідно до позиції таких вітчизняних науковців як Дорогозюк К. та Русанова І., перед тим як перейти повністю на режим дистанційного судочинства, працівники суду та учасники справи мають розуміти та вміти користуватись таким ресурсом, як «Електронний суд», впровадження якого передбачено у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи», прийнятого від 27 квітня 2021 року [6, с. 36; 7, с. 46]. На проблему якості та справедливості правосуддя у ході дистанційного розгляду справи вказує Кошман А., вказуючи на те, що негативний аспект виникає у ході оцінювання дистанційного правосуддя самими суддями через їхню невпевненість у результатах комунікації та спостереженні, які мають місце під час змістовного судового розгляду показів свідків [8, с. 73–74]. Підтримуючи дану позицію, хочемо зазначити про те, що досить складно відтворити формальність судового засідання поза межами

зали суду, коли акцент повинен бути на ретельний й неупереджений розгляд. А також забезпечити виконання вимоги ЦПК України, щодо безпосередньої оцінки такого доказу, як показання свідків.

Нарешті, тему щодо справедливості судового розгляду у контексті уникнення невідгідного положення для учасників справи розвивають у своїх напрацюваннях і Татулич І. з Остафійчуком Л. Так, науковці вказують на такі проблемні моменти як: відсутність чіткого кола суб'єктів, які можуть брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами зали суду у статті 212 ЦПК України; відсутній чіткий перелік випадків, за яких суд може відмовити особі взяти участь в судовому засіданні в такому режимі; неврегульованість питання подання доказів у суді особою, що бере участь у розгляді цивільної справи в режимі відеоконференції за межами приміщення відповідного суду; технічні критерії відеозв'язку під час судового засідання (якість зображення та звуку, проблеми з інтернетом тощо) [9, с. 113–114].

Попри численні проблеми, що можуть виникнути у ході розгляду цивільної справи у режимі відеоконференції, наразі дане питання продовжує отримувати достатню увагу коли зростає необхідність у прийнятті нових законів, особливо в умовах воєнного стану. Зокрема, у тексті Проекту Закону України 7316 від 26.04.2022 «Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України (щодо здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану)», була зазначена необхідність щодо внесення змін до згаданих вище нормативно-правових актів: включення до їх змісту норми щодо можливості брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів в умовах воєнного стану, щодо обов'язку повідомлення відповідним судом учасників справи про дату, час і місце першого судового засідання у справі будь-якими засобами комунікації (телефонограма, електронна пошта, повідомлення у месенджерах, через оголошення на офіційному вебпорталі судової влади тощо), щодо відповідальності учасників справи у разі ризику технічної неможливості участі у відеоконференції поза межами приміщення суду, переривання зв'язку та іншого [10]. Проте, даний законопроект було відхилено у зв'язку з проблемами, які перешкоджають його функціонуванню. Перш за все, це те, що кожного дня у різних куточках країни лунають повітряні тривоги, які сповіщають про загрозу авіаудару, таким чином суддям, працівникам суду та учасникам справи потрібно, відповідно, переривати засідання та проходити в укриття на невизначений час. Нарешті, занепокоєння викликає і факт систематичних технічних проблем через відключення електроенергії, що повністю унеможлиблює право учасників справи брати участь у судовому засіданні поза межами суду в режимі відеоконференції [5, с. 209].

На шляху до вдосконалення дистанційного розгляду справ наша держава прагне не лише приймати нові нормативно-правові акти, до сфери регулювання яких буде входити зазначене питання, але й використовувати практику країн-членів Європейського Союзу, що досягли успіху у регулюванні даного питання. Зокрема питання полягає в тому, як вміло використовувати переваги європейського досвіду та уникнути помилок, котрі унеможливають ефективний та справедливий розгляд цивільних справ судами. ЄС було зроблено рішучі кроки до цифровізації системи правосуддя: запровадження режиму відеоконференцій під час дистанційного розгляду цивільних справ в усіх державах-членах, надання можливості працівникам судів працювати віддалено у більшості держав-членів [11, с. 4].

Питання досить активного використання дистанційного розгляду справ в режимі відеоконференції спровоковано усталеним розумінням права особи та не, аби бути

почутою у суді, що є складовою частиною верховенства права. Відтак важливо розуміти, що відповідно до законодавства ЄС, особиста участь учасників справи не є єдиною можливим способом реалізації права на захист. Участь у розгляді справи учасників в режимі відеоконференції й без безпосередньої участі у приміщенні суду так само підпадає під розуміння присутності особи під час судового засідання [12, с. 572]. Подібні міркування спровокувала обов'язкове затвердження на законодавчому рівні функціонування дистанційного розгляду справ в режимі відеоконференції практично у всіх країнах Європи, на відміну від України, де такий розгляд є поки що факультативним.

Для країн-членів ЄС характерним є використання в сукупності численних інформаційно-комунікаційних технологій, що у власній сукупності створюють умови для ефективного здійснення дистанційного правосуддя. Сутність їх полягає у тому, аби звести функції судді у судовому процесі до прийняття рішення з урахуванням всіх обставин [13]. Право ЄС характеризується доволі широким колом нормативних актів, присвячених функціонуванню електронного судочинства в державах Європи. На цей час останнім кроком на шляху вдосконалення системи електронного правосуддя в Європейському Союзі варто вважати затвердження Стратегії електронного правосуддя на 2019–2023 роки 13 березня 2019 року. Зокрема, у Стратегії 2019–2023 зазначено, що європейське електронне правосуддя має на меті покращити доступ до правосуддя в загальноєвропейському контексті, а також розробляє та інтегрує інформаційні та комунікаційні технології для доступу до правової інформації та діяльності судової системи. Досягнення цілей даної Стратегії вимагає певних дій, в тому числі аналіз та впровадження нових інструментів на порталі електронного правосуддя, визначення обсягу нового корисного контенту та збору інформації, розширення сфери дії різних інструментів, розробка загального інтерфейсу пошуку [7, с. 169].

Сьогодні в країнах-членах ЄС досить прогресивним є проєкт “European E-Judicial”. Передусім хочемо звернути увагу на “European Judicial Atlas in civil matters”, розроблений у межах даного проєкту, що надає інформацію про судову співпрацю в цивільних справах, дозволяє визначити компетентні суди або органи, до яких можна звернутися [14, с. 74]. Серед цікавої практики проведення судових засідань в режимі відеоконференцій, що є спільною для усіх без виключення країн-членів ЄС, також варто виділити застосування різних видів конференційного обладнання для різних цілей (допиту свідків, огляду доказів тощо), створення загальнодержавної судової системи проведення відеоконференцій, залучення синхронних перекладачів онлайн з метою зменшення витрат [15, с. 27; 16, с. 170]. Надалі ми пропонуємо розглянути також унікальну практику забезпечення належних умов для ефективного дистанційного розгляду справ в режимі відеоконференції у тих країнах-членах ЄС, досвід яких, на нашу думку, буде корисним для нашої держави.

Розглянемо досвід Іспанії. Органічним законом 16/1994 від 8 листопада вперше було передбачено можливість використання технічних засобів для розвитку діяльності та здійснення функцій судів і трибуналів в Іспанії. Пленарне засідання Конгресу депутатів 22.04.2002 р. затвердило Положення про Біль про права громадян до правосуддя, у Розділі 21 якого встановлено, що “визнається право особи спілкуватися з Адміністрацією юстиції через електронну пошту, відеоконференцію та інші телематичні засоби відповідно до положень процесуальних законів”. У контексті модернізації одним із найважливіших елементів було впровадження нових технологій у судові установи, в контексті чого було суттєво покращено роботу вебсайту Генеральної Ради Суддів Іспанії та додано до нього розділ «e-Justice», що містить інформацію про судову ста-

тистику, реєстр рішень суду та інших документів суду, для правильного використання системи [17].

Наступний приклад – досвід Італії. Ще з початку 2005 року в окремих судах Італії розпочався експеримент щодо тестування “Processo Civile Telematico” (електронної системи цивільного судочинства). За допомогою даної системи можливим є електронне заповнення процесуальних документів, віртуальні консультації щодо використання системи та подання електронних документів, можливість використання спеціальної електронної адреси, за якою користувачі можуть отримувати інформацію з канцелярії суду. За допомогою даної системи судді можуть відправляти свої рішення та постанови, при цьому перебуваючи за межами суду, використовуючи ноутбук або смартфон [18].

Останній приклад стосується досвіду Чехії. Сервіс електронного суду Чехії має назву “Elektronická registrační místnost” («Електронна реєстраційна кімната»). До даної кімнати можна надсилати процесуальні документи в електронному вигляді, зокрема за допомогою вебдодатку ePodatelna. Даний додаток працює з 1 жовтня 2007 року і призначений надсилати електронні подання та їх вклядення в суд. Програма призначена тільки для користувачів із визнанням електронним підписом на основі кваліфікованого сертифіката, виданого акредитованим постачальником послуг щодо сертифікації. Важливість даного додатку виражається у тому, що через нього в суд можуть бути подані в електронному вигляді не тільки позови та скарги, але й докази [19, с. 53–66].

Висновки. Отже, події, що спіткали нашу державу за останні декілька років, спровокували стрімке впровадження аспектів електронного судочинства у сферу цивільного правосуддя. Можливість проведення судового засідання в режимі відеоконференції передбачена прямою

вказівкою у Цивільному процесуальному кодексі, а практика здійснення судового розгляду за допомогою засобів відеоконференцв’язку набуває все більшого поширення серед національних судів. Водночас сьогодні існують реальні проблеми реалізації ефективного розгляду цивільної справи у такому режимі, що потребують вирішення на юридичному рівні. Виходячи з цього, та беручи до уваги позитивний досвід таких країн-членів ЄС як Іспанія, Італія та Чехія, на нашу думку, найбільш актуальним буде здійснити наступні дії:

Внести зміни до чинного Цивільного процесуального кодексу України, а саме – доповнити ст. 212 частиною 14, в якому передбачити можливість для учасників надавати докази під час судового засідання в режимі відеоконференції в електронному вигляді; розкрити розуміння «належної якості зображення та звуку» у частині 11 статті 212, доповнивши його переліком конкретних критеріїв визначення такої якості; виокремити ті випадки, за яких суд вмотивовано ухвалою може заборонити проведення судового засідання в режимі відеоконференції у статті 212 з метою уникнення зловживання учасниками справи наданими їм процесуальними правами;

Внести зміни до чинного «Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи», а саме – доповнити Пункт 3 даного документу нормами, що передбачатимуть можливість використання Електронного кабінету учасника справи для подання електронних документів під час судового засідання в режимі відеоконференції з використанням власного електронного підпису, надсилання запитів задля отримання віртуальної консультації щодо налагодження Електронного кабінету з метою спрощення процесу ознайомлення із системою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 18.03.2023).
2. Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затверджене Рішенням Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 року № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text> (дата звернення: 18.03.2023).
3. Харитоновна Є. О., Харитоновна О. І., Некіт К. Г. Проблеми здійснення та захисту цивільних прав в умовах воєнного стану : монографія. Одеса : Фенікс, 2023. 336 с.
4. Постанова ВС від 09 червня 2021 року у справі № 521/14321/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97656903> (дата звернення: 19.03.2023).
5. Постанова ВС від 14 квітня 2021 року у справі № 343/1397/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96309891> (дата звернення: 19.03.2023).
6. Дорогозюк К. Б. Проблеми здійснення дистанційного розгляду цивільних справ в умовах воєнного стану. *Цивільне судочинство та виконавче провадження в умовах воєнного стану* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 16 грудня 2022 р.) : Фенікс, 2022. С. 33–37.
7. Русанова І. Сучасні проблеми запровадження електронного судочинства в Україні. *Публічне право*. Випуск № 3. 2021. С. 41–49.
8. Кошман А. В. Перспективи застосування дистанційного правосуддя після пандемії COVID-19. *Наукові записки НаУКМА*. Випуск № 9–10. 2022. С. 71–76.
9. Татулич І. Ю., Остафійчук Л. А. До питання участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції. *Юридичний науковий електронний журнал*. Випуск № 3. 2022. С. 111–115.
10. Проект Закону України «Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України (щодо здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану)». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1279852> (дата звернення: 18.03.2023).
11. Kramer X. Digitising access to justice: the next steps in the digitalisation of judicial cooperation in Europe. *Revista General de Derecho Europeo* (2022). pp. 1–9.
12. Pierpaolo G., Pahladsingh A. Fundamental rights under Covid-19: an European perspective on videoconferencing in court. *ERA Forum* (2021). pp. 561–577.
13. Електронне судочинство: досвід Європи (вебсайт). 2020. URL: <https://loyer.com.ua/uk/elektronne-sudochynstvo-dosvid-yevropy/> (дата звернення: 18.03.2023).
14. Іванюта Н. В. Електронне правосуддя в цивільних справах: національний та європейський досвід. *Право і суспільство*. Випуск № 4. 2020. С. 72–76.
15. Озернюк Г. В. Правове регулювання проведення судових засідань в режимі відеоконференції за законодавством Європейського Союзу. *Journal «ScienceRise: JuridicalScience»*. Випуск № 1 (11). 2020. С. 24–28.
16. Моїсєєв М. Основні засади електронного судочинства у праві Європейського Союзу та незалежної України: порівняльний аспект. *Публічне право*. Випуск № 4 (48). 2022. С. 167–174.
17. Poder Judicial Espana. General Information URL: <https://www.poderjudicial.es/cgpi/en/Subjects/e-Justice/General-Information/> (дата звернення: 06.04.2023).
18. Portale dei Servizi Telematici del Ministero della Giustizia. PST. URL: https://pst.giustizia.it/PST/en/homepage.wp?request_locale=en (дата звернення: 06.04.2023).
19. Голубєва Н. Ю. Електронне судочинство: міжнародний досвід. Одеса : Фенікс, 2020. 204 с.